

etmektedir. Yahudiler, Ahd-i Atîk'in orijinal dili olan İbrânîce nüshasını (The Jewish Bible, The Hebrew Bible, Tanakh), hristiyanlar ise milâttan önce III-I. yüzyıllarda yapılan Yunanca tercümeyi (The Greek Bible, The Septuagint, LXX) esas kabul etmektedir, ancak bu iki nüsha arasında farklar vardır. Ahd-i Atîk'in, Greko-Romen dünyasında yaşayan ve Yunanca konuşan yahudiler için yapılan ve hristiyanlarca benimsenen Yunanca tercümesi İbrânîce Ahd-i Atîk'teki kitapların dışında onda olmayan çeşitli kitap veya bölümler de ihtiva etmektedir; bunlar Katolikler tarafından kutsal sayılırken yahudiler ve Protestanlar bu inancı paylaşmaz. Kitâb-ı Mukaddes'in sadece hristiyanlara ait olup yahudilerce kabul edilmeyen ikinci bölümüne Ahd-i Cedîd denilmektedir. Yirmi yedi kitap veya bölümden oluşan Ahd-i Cedîd Yunan dilinde yazılmıştır. Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'in papalığın görevlendirdiği Saint Jerome tarafından Latince çevirisi yapılmıştır. "Vulgate" (yaygın nüsha) ismi verilen bu Latince tercüme, Trent Konsili'nin dördüncü celsesinde (8 Nisan 1546) Roma Katolik kilisesinin yegâne makbul ve muteber nüshası olarak kabul edilmiştir. Bu nüshada, yahudilerin otuz dokuz kitap veya bölüm-

den oluşan Ahd-i Atîk listesine ilâveten yedi kitap daha vardır. Katolikler "deuterocanonique" dedikleri bu kitapları kutsal kabul ederken yahudilerin yanında Protestanlar da bunları apokrif sayıp reddetmektedir.

İlk dönemlerden başlayarak Kitâb-ı Mukaddes pek çok dile çevrilmiştir. Ahd-i Atîk önce Ârâmîce'ye (Targumim) ve Yunanca'ya (Septuaginta), daha sonra Yunanca yazılmış olan Ahd-i Cedîd'le birlikte Latince'ye (Vulgate), Süryânîce'ye (Peşitta) ve diğer dillere tercüme edilmiştir. Arap yarımadasındaki yahudiler İbrânîce Kitâb-ı Mukaddes'i, hristiyanlar ise Süryânîce veya Grekçe Kitâb-ı Mukaddes'i kullanıyorlardı. İslâm'ın ilk dönemlerinde Kitâb-ı Mukaddes'in bazı bölümlerinin Arapça'ya çevrilmiş olması ihtimalinden söz edilmektedir; ancak ilk yazılı çeviri İslâm'ın yayılmasına paralel olarak daha sonra yapılmıştır. Kitâb-ı Mukaddes'in İbrânîce, Grekçe, Sâmirîce, Süryânîce, Kobtça ve Latince'den Arapça'ya yapılmış tercümelerine dair bazı yazmalar mevcuttur. Ahd-i Atîk'i Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) Grekçe'den, Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî'nin (ö. 942) İbrânîce'den Arapça'ya çevirdiği bilinmektedir.

Kitâb-ı Mukaddes'in tamamının ilk İngilizce tercümesi 1382'de (IDB, IV, 760), ilk Türkçe tercümesi Ali Üfkî Bey tarafından 1666'da yapılmıştır. Türkçe tercüme, Protestan Kitâb-ı Mukaddes'i'ni esas aldığı için gerek ihtiva ettiği kitaplar gerekse onların sıralaması buna göredir ve Katolikler'in kabul ettiği "deuterocanonique" kitaplarla çeşitli ilâveler burada yer almaktadır. Hristiyanlar Kitâb-ı Mukaddes'in ilâhî vahiy ve ilham altında yazıldığını, orijinal ve otantik olarak muhafaza edildiğini, dinî alanda otorite olduğunu kabul etmektedir. Kur'an'da Hz. İsa'nın Tevrat'ı tasdik ettiği ve kendisine hidayet ve nur kaynağı olan İncil'in verildiği bildirilmekte, hristiyan kutsal kitabıyla ilgili başka bilgi verilmemektedir (bk. AHD-i CEDİD; İNCİL).

BİBLİYOGRAFYA :

H. Lesetre, "Bible", DB, I/2, s. 1776; F. W. Beare, "Bible", IDB, I, 407; IV, 760; E. P. Blair, Abingdon Bible Handbook, Nashville 1975, s. 17-28; W. Bauer, A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature, Chicago 1979, s. 141; N. M. Sarna, "Biblical Literature", ER, II, 152-172; R. F. Collins, "Biblical Literature", a.e., II, 182-202; J. M. O'Brien, "Biblical Literature: Hebrew Scriptures", The Oxford Encyclopedia of Archaeology, New York 1997, I, 319-322; L. M. White, "Biblical Literature: New Testament", a.e., I, 322-324.

ÖMER FARUK HARMAN

KİTÂBE

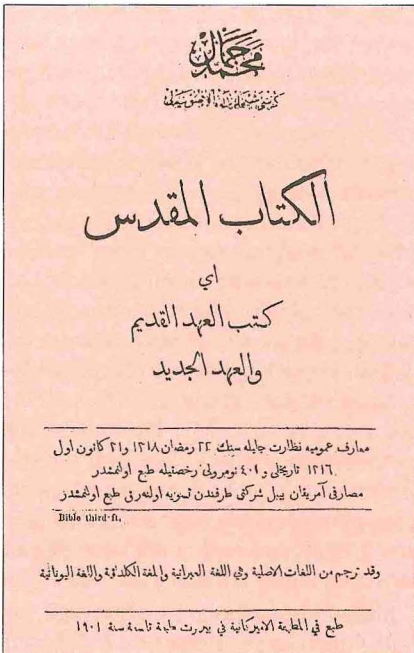
(کتابه)

Binaların iç ve dış duvarlarında mermer, taş, ahşap, çini, maden gibi maddeler üzerine oymak veya kabartmak suretiyle işlenmiş yazı.

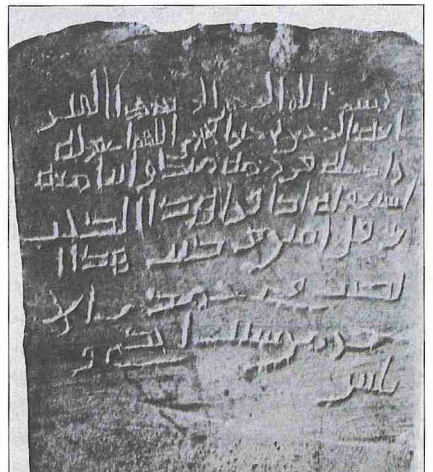
Genellikle dinî, sivil ve askerî binaların belirli yerlerine özenle işlenen kitâbe, verdiği bilgilerle ve yapının estetiğini tamamlayan dekoratif bir unsur olmasıyla önem taşıyan bir mimari elemandır. Çoğunlukla giriş kapıları üzerinde yer alan ve eserin kimin tarafından ne zaman yapıldığını bildirene "tarih kitâbesi", tamiri hakkında bilgi verene "tamir kitâbesi" denilir; kemerlerle iç kapılar üstünde yazılı olanlara da "kitâbe levhası" adı verilir. Ayrıca yapının iç ve dış duvarlarında bulunan yazılar, okçulukta atılan okun düştüğü yere dikilen nişan taşı ile (menzil taşı) mezar, menzil ve mesafe taşlarına işlenmiş yazılar da kitâbe sayılır.

Medeniyet ve sanat tarihi araştırmalarında olduğu kadar dil ve tarih çalışmaları için de önemli kaynak ve belge niteliği taşıyan kitâbelere dair ilk ilmî araştırmalar Batılı ilim adamları tarafından XVII. yüzyılın sonlarında başlatılmıştır. Zamanla gelişen paleografi ilminin metotları ile eski Yunan ve Latin dillerinde yazılmış kitâbeler çözülmüş ve değerlendirilmiştir. Bir müddet sonra da kitâbeleri kendine ait disiplin ve metotlarla tesbit eden, çözen, yorumlayan, eleştiren araştırmalar "epigrafi" (epigraphy, inscription, ilm-i kitâbet) adıyla müstakil bir bilim dalı ha-

Kitâb-ı Mukaddes'in Arapça tercümesinin iç kapağı (Beyrut 1901)

31 (651-52) yılına ait İbn Hayr'ın mezar taşı kitâbesi

I. (VII.) yüzyıla ait bir menzıl taşı kitâbesi (TİEM, nr. 2511)

linde gelişmiştir. İslâm dünyasının tarihi ve kültürel zenginlikleri Batı'nın ilgisini çekince İslâm öncesi ve sonrasına ait Arapça kitâbeler üzerinde de araştırmalar başlamıştır.

İslâmî kitâbeler konusunda araştırma yapmak İslâm milletlerinin dilini, tarihini, sosyal hayatını, edebiyatını ve bilhassa İslâm yazı çeşitlerini de bilmeyi gerektirdiğinden Batı'da bu bilimlere öğreten kurumlar ortaya çıktı. 1795'te Paris'te açılan Ecole des Langues Orientales Vivantes şarkiyatçıların yetişmesinde ilk rol oynayan kurum oldu. Bunu 1887'de Berlin'de öğretime başlayan Seminar für Orientalische Sprachen, 1906'da Londra'da açılan School of Oriental and African Studies takip etti.

XIX. yüzyılın başında Napolyon'un Mısır seferi sırasında yanında bulunan paleografi uzmanı J. J. Marcel, Arap yazısının tarih içinde gelişmesini öğrenmek amacıyla Mısır'da bulunan kûfî kitâbeleri inceleyerek bu hususta takip edilecek metot hakkındaki görüşlerini ortaya koydu. Lanci Reinaud ise *Monuments arabes, persans et turcs du cabinet de M. le Duc de Blacas* (Paris 1828) adlı eseriyle kitâbe araştırma metotlarına açıklık kazandırdı. Ancak XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında keşfedilen İslâmî kitâbelerin çokluğuna rağmen bunların Yunan ve Latin kitâbeleri gibi bir koleksiyon halinde toplanıp düzenlenmesine yeterli önem verilmemişti. Bu sınıflandırma işinde ilk ciddi çalışmayı İsviçreli şarkiyatçı Max van Berchem yaptı. Berchem Mısır, Suriye ve Anadolu'daki kitâbeleri inceledi ve çalışmalarının ilk cildini *Matériaux pour un corpus inscription-*

um arabicarum adı altında yayımladı (Caire 1894-1903). Bunları diğer çalışmaları ve yayınları takip etti. Max van Berchem'in 1921'de ölümünün ardından Moritz Sobernheim (*CIA Syrie du nord*, Cairo 1909), Ernst Herzfeld ve Etienne Combe (*Syrie du nord*, Cairo 1954-1956) onun çalışmalarını devam ettirdiler. Daha sonra Batı'da bu çalışmalar genişleyerek Sicilya, İspanya, müslüman Hindistan, Cezayir, Tunus, Filistin ve diğer İslâm coğrafyasında bulunan kitâbeler hakkında da yayımlar yapıldı (bk. *El²* [İng.], V, 211 vd.).

Türk sahasında kitâbe araştırmaları XIX. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Batı'da bu alanda çalışanlar arasında yer alan Gabriel Colin, Max van Berchem, Johannes H. Mordtmann, Franz Taeschner, Paul Wittek, J. H. Löytved, Albert Gabriel Türk araştırmacılarına da öncülük etmiştir. Bunların yanında Türk âlimlerinden Halil Ethem'in (Eldem) M. van Berchem'in eserine yardımları ve *Kayseriye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri* ile (İstanbul 1334) *Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleri* (haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001); Ridvan Nafiz (Edgüer) – İsmail Hakkı'nın (Uzunçarşılı) *Sivas Şehri* (Ankara 1928); Abdürrahim Şerif Beygu'nun *Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri* ile (İstanbul 1936) *Ahlat Kitabeleri* (İstanbul 1932); Mehmet Behçet'in (Yazar) *Kastamonu Âsâr-ı Kadîmesi* (İstanbul 1341); İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kitâbeler* (İstanbul 1345), *Karasi Vilâyeti Tarihçesi* (İstanbul 1341), *Kütahya Şehri* (İstanbul 1932); İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir* (İstanbul 1945), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi* (İstanbul 1960), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi* (Kon-

ya 1964), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi*, *Ermenek ve Mut Âbideleri* (İstanbul 1967), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi* (1968), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi* (İstanbul 1970), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Şereflikoçhisar Tarihi* (İstanbul 1971), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Niğde Aksaray Tarihi* (I-III, İstanbul 1974-1975), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Üsküdar Tarihi* (I-II, İstanbul 1976-1977), *Âbideleri ve Kitabeleri ile Beyşehir Tarihi* (Erzurum 1991); Basri Konyar'ın *Diyarbakir: Kitâbeleri, Tarihi, Yıllığı* (I-III, Ankara 1936); Şevket Beysanoğlu'nun *Diyarbakır Tarihi: Anıtları ve Kitâbeleri* (Diyarbakır 1987, 1996); Mübarek Galip'in *Ankara: Kitâbeler* (I-II, İstanbul 1928) ve Halim Baki Kunter'in yayımları, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Osmanlı mimarisi konusundaki eserleri Türk kitâbelerine ışık tutan önemli araştırmalardır. Son dönemde yapılan çalışmalar arasında Oral Onur'un *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler* (İstanbul 1972), Müjgân Cunbur'un *Kütüphanelerimizin Manzum Tarih ve Kitabeleri* (Ankara 1983), Necmi Ülker'in *Eski Foça Mezar Kitabeleri* (Ankara 1989) ve diğer çalışmaları, Murat Yüksel'in *Çukurova'da Türk İslâm Eserleri ve Kitabeler* ile (İstanbul 1990) *Trabzon'da Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeler* (I-III, İstanbul 1991; I-V, Trabzon 2000) ve *Gümüşhane Kitabeleri* (İstanbul 1997), Affan Egemen'in *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri* (İstanbul 1993), Remzi Duran'ın *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri* (Ankara 2001), Mahmut Karataş'ın *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler* (Şanlıurfa 2001) adlı eserleri anılabilir.

Kubbetü's-sahre'nin iç duvarlarındaki kûfî kitâbe kuşağından bir detay

İslâm'ın ilk döneminde kitâbeler nesir halindeydi. Bugünkü bilgilere göre kesin bir tarih söylemek mümkün olmamakla beraber manzum kitâbe yazılması büyük ihtimalle İran sahasında başlamıştır. Ancak bu bölgede fazla rağbet görmeyen bu tarz Osmanlılar'da kuvvetli bir gelişme göstermiştir. Ayrıca Anadolu sahasındaki manzum kitâbelerde yapının tarihinin verilmesinde ebced hesabı önemli bir rol oynamış ve bu usul Türk edebiyatında vazgeçilmez bir sanat (tarih düşürme) haline gelmiştir. Kitâbelerde ebced hesabıyla tarih düşürme Fâtih Sultan Mehmed devrinde gelişmeye başlamış ve son yıllara kadar devam etmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman dönemine kadar çoğunlukla Arapça ve Farsça olarak yazılan tarih kitâbeleri de XVI. yüzyıldan sonra Türkçe yazılmıştır.

Kitâbeler satır satır okumak, yazmak, estanj ve fotoğrafını almak suretiyle epigrafi metotlarına göre tesbit edilir. Metinler ekseriya girift, bazan da yazı istif kuralları dışında harf ve kelimelerin yeri değiştirilerek yazılmış olduğundan araştırmacının kitâbenin dil ve hat özelliklerini iyi bilmesi yanında şiir, vezin ve ebced hesabı konusunda da yeterli bilgiye sahip olması gerekir. Hat sanatının gelişmediği dönemlere ait kitâbelerdeki yazı kusurları, Ahlat mezar taşlarında olduğu gibi zemin motiflerle doldurularak giderilmeye çalışıldığından okunması da ayrı bir dikkat, tecrübe ve ihtisası gerektirir.

Bunun yanında orijinal kitâbeler çeşitli sebeplerle ortadan kalktığında yerine eski tarihi taşıyan yenisi konabilir ki bu da araştırmacıyı yanıltır. İstanbul'da Rumeilihisarı üstünde bulunan Nâfi Baba Bektaşî Tekkesi Mezarlığı'nda, Fâtih ile birlikte İstanbul'a gelen Akşemseddin'in arkadaşlarından Seyyid Şeyh Bedreddin'e ait bugün mevcut olan 855 (1451) tarihli mezar taşının yazı karakterinden sonradan yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bazı mezar taşlarında kitâbeyi yazanın imzası bulunabilirse de bunlar nâdirdir. Ayrıca hattat padişahların yazdığı kitâbelerin yer aldığı yapıların diğer cephelerinde başka bir hattatın yazısı varsa padişaha hürmeten imza atılmaması bir gelenektir. Nitekim İstanbul'da III. Ahmed Çeşmesi'nin cephesindeki celi sülûs yazı Sultan III. Ahmed tarafından yazılmış olduğundan diğer üç cephedeki celi nesta'lik kitâbelerin altında imza yoktur.

Tarihî yapılarda aynı zamanda dekoratif bir unsur olarak dikkat çeken kitâbeler yazıldıkları yere göre konuları bakımından da önem taşır. Cami, mescid, medrese ve her çeşit dinî ve resmî binanın iç ve dış kapıları ile genellikle duvarlarında âyetler hatta sûreler bulunur. Bunlardan duvarları çevreleyene "kuşak yazısı" denir. Umumiyetle cami kapıları ile avlularının kapıları üstüne, "Namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır" (en-Nisâ 4/103), mihraplarda, "Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir" (el-Bakara

2/144) veya, "Zekeriyyâ onun -Hz. Meryem'in- yanına her girişinde mihrapta bir rızık bulurdu" (Âl-i İmrân 3/37) meâlindeki âyetler, çeşmelerde, "Her canlı şeyi sudan yarattık" (el-Enbiyâ 21/30) veya, "Rableri onlara tertemiz bir içecek içirir" (el-İnsân 76/21) meâlindeki âyetlerden alınmış parçalar bulunduğu gibi kütüphanelerin üstünde de "Orada esaslı kitaplar vardır" (el-Beyyine 98/3) anlamındaki âyet gibi örnekler yer almaktadır.

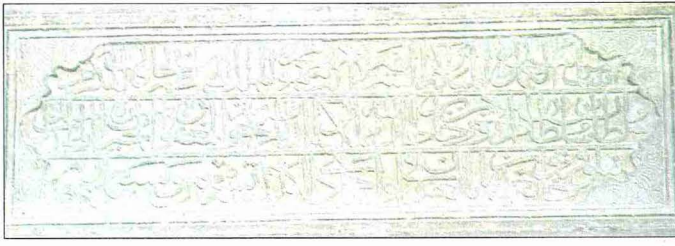
Arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre Arap yazısı, Kuzeypatı Arabistan'da Ürdün'ün batı bölgesinde yaşayan Arap asıllı Nabatîler'in veya Solange Ory'nin ifadesine göre Süryânîler'in alfabetine dayanır (DîA, III, 276; EI² [İng.], V, 216). Bu harflerle İslâm'dan önceki devreye ait Arapça kitâbelerden 512 tarihli Zebed ve 568 tarihli Harran kitâbelerinde Arap harflerinin iptidâî şekilleri açık olarak görülmektedir.

İslâm döneminden kalma en eski kitâbeler, Hz. Peygamber devrinde Medine civarında Hendek Gazvesi sırasında İslâm ordugâhının yakınındaki Sel' dağının kayalıklarına yazılmış olan yazılardır. Bunlardan ilk defa bahseden Muhammed Hâmîdullah kayalar üzerinde yirmi kadar kitâbe oyulduğunu, ancak pek azının okunabildiğini belirtmektedir. Bir yazı grubunda ashaptan bazılarının "ben filânım" ibaresiyle isminin yazılı olduğunu, Ali b. Ebû Tâlib, Ebû Bekir ve Ömer'in isimlerinin okunabildiğini, Ebû Bekir ile Ömer'in bir geceyi burada dua ile geçirdiğini ve tarihinin de muhtemelen 5 (626) olabileceğini kaydetmektedir. Tarihî bakımdan dikkati çeken ikinci kitâbe ise Asvan'da keşfedilen ve halen Kahire Arap Müzesi'nde bulunan Abdurrahman b. Hâlid el-Hicrî adında birine ait 31 (652) tarihli mezar taşıdır.

Bu tarihten itibaren Emevîler devrine yaklaştıkça kitâbelerin çoğaldığı görülür. Bunlarda daha çok küfî yazı kullanılmıştır. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın yaptırdığı Kubbetü's-sahre'nin (72/691) kitâbesine, ayrıca Medine'de Mescid-i Nebevî'nin kible duvarına, Velîd b. Abdülmelik devri hattatlarından Hâlid b. Ebû Hayyâc'ın Şems sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan sûreleri altınla yazmasına bakılırsa dinî yapılarda yazıya daha fazla önem verildiği anlaşılar. İbnü'n-Nedîm'in kaydettiğine göre mihraba yazı yazma geleneği Hâlid b. Ebû Hayyâc'ın yazısıyla başlamıştır. Kubbetü's-sahre'nin içindeki İsrâ sûresi kuşak yazılarının ilki sayılır. Devrine göre süslü küffinin güzel

Konya
İnce Minareli
Medrese'nin
tackapısındaki
kitâbeler

İznik
Nilüfer
Hatun
İmarati
kitâbesi

bir örneği olan bu kitâbe üzerinde durulmaya değer kıymettedir.

II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha da gelişen kûfî hattı yaprak ve çiçeklerle süslenerek güzel bir görünüme kavuştuğu gibi tuğla, taş ve maden gibi maddelere uygulanıp Gazne, Mısır, Kayrevan, İspanya ve Anadolu'daki yapıları bezemiştir. Harflerin değişik şekillere girebilme imkânı sanatkârın estetik ufkunun genişliği ve zekâsıyla birleşince ortaya çeşitli üslûpta harflerin çıkmasını sağlamıştır. Bu devrin kûfîsinde hâkim olan kısa, uzun ve dikey harflerle yatay harflerin hendesî bir ölçü içinde dengeli bir yazı grubu meydana getirdiği görülmektedir. Yazıdaki bu standart ölçülere bilhassa devlet binalarında ve dinî yapılardaki kitâbelerde çok dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

Abbâsîler'in ilk iki asrında harflerde bir sıkışıklıkla beraber dikey hatlarda kısalma görülür; ayrıca harfler örgülü, zikzaklı ve helezonî şekiller kazanmaya başlar ve bünyelerinde IV. (X.) yüzyılda daha da çoğalan süs unsuru artar. Fâtımîler devrinde Kahire'de inşa edilen Hâkim Camii kitâbesi bu kûfî hattının en güzel örnekleri arasındadır. Suriye'nin Selçuklular tarafından ele geçirilmesinden sonra burada aynı tipte çok süslü kûfî kitâbe örneklerine rastlanır.

İspanya'da Muvahhidler devrinde yetiştiren sanatkârlar, kûfî yazıda bazı değişiklikler yaparak harfleri stilize etmek suretiyle bitki yaprakları şekline sokmuştur. Ardından harfler çiçekli şekillere bürünmüştür. Endülüs yazısının bu üslûptaki en güzel örnekleri Elhamra Sarayı'nda bulunmaktadır. Kuzey Afrika'da ise kûfî önceleri Mısır ve Endülüs'te, V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda Yakındoğu'da gelişen kûfînin etkisinde kalmıştır.

Kûfî yazı, İran'da Yâkût el-Müsta'sımî'den sonra da uzun yıllar kitâbelerde kullanılmıştır. Bu yazının bilhassa Meşhed, İsfahan, Yezd ve Kazvin'deki tarihî binalarda sülüsle beraber yapılara ayrı bir tezyinî değer kazandırmaya devam ettiği görülmektedir. İsfahan'da I. Şah Abbas

devri yapılarından Mescid-i Câmî'nin büyük kapısı üstündeki müsennâ sade kûfî ile yazılmış kitâbe bunların güzel bir örneğidir.

İran'daki çeşitli kûfî tipleri Afganistan ve Mâverâünnehir ile birlikte müslüman Hint'i de etkilemiştir. En güzel örneklerine Gazneli Mahmud zamanında rastlanan örgülü kûfî, herhalde okunuşunun zorluğu yüzünden V. (XI.) yüzyılda önemini kaybetmeye başlamıştır. Gazneli Mahmud'un kabir taşı her ne kadar sülüsle yazılmışsa da ahşap türbe kapılarındaki yazıların kûfî oluşu mezar taşının sonradan yazıldığı fikrini kuvvetlendirmektedir. Gurlular döneminde ise kûfî az kullanılmıştır. Kutbüddin Aybeg tarafından Delhi'de yaptırılan Kuvvetü'l-İslâm adlı cami kûfî ve sülüs yazılarla süslüdür. Bâbürlüler devrinde kûfî bir süs unsuru olarak kalmıştır. Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Hindistan'daki ilk kitâbeler de Arapça idi.

Anadolu'da ilk imar hareketleri Türkmen devletlerinden Dânişmendîler, Artukoğulları, Saltuklular, Mengüçükler zamanında başlamış olmakla birlikte savaşlar yüzünden devrin eserlerinin çoğu harap olmuştur. Anadolu Selçukluları'nda imar işlerine daha ziyade I. Alâeddin Keykubad zamanında başlanmıştır. Köşeli, tezyinî ve örgülü cinsleriyle kûfî yavaş yavaş yerini celî sülüs yazıya bırakırken az da olsa varlığını sürdürmeye devam etmiş ve İran'da olduğu gibi mimari yapıların ayrılmaz bir parçası halinde kullanılmıştır. Devrin kûfîsinin tipik ve güzel bir örneği, Konya'da II. Keykâvus zamanında Celâleddin Karatay tarafından 649'da (1251) yaptırılan Karatay Medresesi'nde bulunmaktadır. Burada dört halifenin isimleri sade kûfî ile yazılmıştır. Buna

karşılık çiçek ve yapraklarla süslenmiş ve harflerinin köşeleri ortadan kalkmış bir şekilde tertip edilen tezyinî kûfînin en güzel örneği, II. Kılıcarslan zamanında 576'da (1180) Divriği'de inşa edilen Kale Camii'nin iki satırlık kitâbesinde görülür. II. Keykâvus'un veziri Sâhib Ata tarafından 663'te (1265) yaptırılan Konya'daki İnce Minareli Medrese'de çini üzerine yazılmış olan besmele de örgülü kûfî cinsine güzel bir örnek teşkil eder.

Osmanlılar'da Fâtih Sultan Mehmed devrinden (1451-1481) sonra sınırlı olarak kullanılan kûfînin güzel bir örneği, Bursa'da 822'de (1419) inşa edilen Yeşilcamii'nin kapısı etrafında ve iç kısmında bulunmaktadır. Edirne'de II. Murad'ın 851'de (1447) yaptırdığı Üç Şerefeli Cami ve İstanbul'da Fâtih'in yaptırdığı Fâtih Camii ile Çinili Köşk'teki kitâbelerin bir kısmı da kûfî ile yazılmıştır. Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii (929/1523), İstanbul'da Kızıltoprak'ta Zühüd Paşa Camii (1301/1884) ve Yıldız Camii'nin (1303/1886) tarihli kuşak yazıları da kûfî ile yazılmış kitâbeler olarak dikkat çeker.

IV. (X.) yüzyılda İbn Mukle'den sonra aklâm-ı sittenin estetik ölçüler kazanmasıyla kûfî yavaş yavaş yerini yuvarlaklığı fazla ve okunup yazılması kolay olan aklâm-ı sitteye bıraktı. Abbâsî Halifesi Müsta'sım'ın saray hattatı olan Yâkût el-Müsta'sımî'nin geliştirdiği aklâm-ı sitteyi Türkler ve İranlılar daha da geliştirerek kendi millî karakterlerine uygun bir şekilde yeni üslûplar meydana getirdiler. Bu sebeple Osmanlı kitâbelerinde Edirneli Yahyâ Süfî, Ali b. Yahyâ es-Süfî, Şeyh Hamdullah Efendi, Ahmed Şemseddin Karahisârî, Hâfız Osman, Mustafa Râkım Efendi ve Mahmud Celâleddin üslûpları hâkimdir. Arap ülkelerinde ise sülüs ve celî sülüs, Türkler'in buraları fethettiği tarihe kadar Yâkût el-Müsta'sımî üslûbunda devam ettikten sonra Osmanlı yazı üslûbuna dönüldü. Bunlardan Kuzey Afrika ülkelerinde Mağrib yazısı hükmünü sürdürmeye devam ettiğinden aklâm-ı sitte yazıları gelişme gösteremedi.

Sülüs yazı bir koldan Anadolu'ya, diğer koldan İran'a yayıldı. İran'da daha ziyade

Edirne
Üç Şerefeli
Cami'nin
kûfî ve sülüs
hatlarla
yazılmış
inşa kitâbesi

Türkler'in çoğunlukta bulunduğu Azerbaycan'da Tebriz'de gelişme gösterdi. İlahanlilar'dan Muhammed Hudâbende Olcaytu devrinde yetişen ve Tebriz'deki birçok tarihî binanın kitâbelerini yazan Tebrizli Abdullah-ı Sayrafi ile Timurlular'ın hizmetinde bulunan Tebrizli Hacı Muhammed Bunddüz tanınmış hattatlardandır. Celi sülüs esas itibarıyla Timurlular ve Safevîler'den Şah I. Abbas devrinde gelişme gösterdi. Timur'un torunu Baysungur'un annesi Gevher Şad'ın Meşhed'de yaptırdığı ulucaminin büyük kapısı üstüne celi sülüsle yazdığı kitâbe devrine göre İran'ın güzel yazılarından. Safevîler'de yazının yine Türk asıllı sanatkarlar elinde geliştiği, Şah Abbas devri yapılarından İsfahan'da Mescid-i Şâh ile Şeyh Lutfulah Camii'nin kitâbelerinden anlaşılmaktadır. Özellikle Mescid-i Şâh'taki Abdullah Tebrizî, Muhammed Sâlih İsfahânî ve Tebrizli Ali Rızâ-yı Abbâsî'nin yazdığı kitâbelerde Osmanlı tesiri görülmektedir.

Orta Asya, Afganistan, Mâverâünnehir ve müslüman Hint'e gelince buralar İran etkisinde kaldığı için kitâbelerinde de aynı kusurlar vardır. Tac Mahal'in kitâbesindeki hat bozuklukları aynı tarihlerde İstanbul'da yapılan Bağdat Köşkü'nün (1639) kitâbesiyle karşılaştırıldığında Osmanlı celi sülüsünün gelişme yolunda bir hayli ilerlediği görülür.

Anadolu beylikleri ve Selçuklular zamanındaki kitâbelerde küfiden ziyade celi sülüs kullanılmıştır. Konya'da 663 (1265) tarihli İnce Minareli Medrese ile 682'de (1283) inşa edilen Sâhib Ata Külliyesi'nin portallerindeki yazılar oldukça tipik örneklerdir. Bunların asıl özelliği, harflerinin birbirine çok yakın olması ve dikey harflerin de ekseriya yanyana dizilmesiyle yazının umumi görünüşü bakımından girift bir karakter taşımasıdır. Bu ana karakter, Osmanlı döneminde Sultan Ahmed Camii'nin yapıldığı 1025 (1616) tarihine kadar sürmüştür. Selçuklu tipi celi sülüsün bir başka özelliği de küt ve geniş bir görünüme sahip olmasıdır. Bu tip yazıda elif, lâm ve kâf gibi dikey harflerin boyları nisbeten kısa, gövdeleri de kalındır. Konya İçkalesi'nin XIII. yüzyılın ilk yarısına ait tamir kitâbesi bu karakterdedir. Bu yazıların en dikkat çekici örneklerine mezar kitâbelerinde rastlanmaktadır. Bu küt ve geniş görünümlü yazı pek az bir farkla Osmanlılar'ın ilk devirlerinde de kullanılmıştır. Bursa'da 821 (1418) tarihli Hisar Kapısı'nın kitâbesiyle 846 (1442) tarihli Karacabey yolu kitâbesinin yazıla-

rı bu tiptedir. Birbirini takip eden devirlerde ortaya çıkan hat ekollerinin kendilerine has üslupları kitâbeler üzerinde de görüldüğü için Osmanlı sahası diğer İslâm ülkelerine göre daha büyük önem taşır.

Osmanlılar'da celi sülüs yazı, Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar Selçuklu celi sülüsü tesirinde devam etmekle birlikte eldeki örnekler bu yazıda bir gelişmenin başladığını gösterir. Devletin kurulduğu XIV. yüzyılın ilk yarısında İznik'te inşa edilen Orhan Gazi ile 734'te (1334) yapılan Hacı Özbek camilerinin kitâbelerinde henüz Selçuklu yazısının etkilerinin görülmesine rağmen ilk üslup ayrılığının işaretlerine İznik'te 790 (1388) tarihli Nilüfer Hatun İmareti'nin kitâbelerinde rastlanmaktadır. Çelebi Sultan Mehmed devrinde Bursa'da 822'de (1419) yapılan Yeşilcami'nin içinde ve dışındaki celi sülüsleri, bu türdeki erken Osmanlı hattının ilk örnekleri olarak nitelemek mümkündür. Edirne'de Üç Şerefeli Cami'nin kitâbesi ise Osmanlı celisinin teşekkül etmekte olduğunu gösterir.

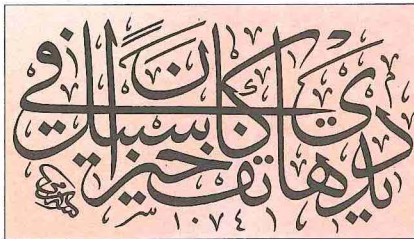
Bütün yazı çeşitleri gibi Fâtih devrinde gelişmeye başlayan celi sülüsün İstanbul'da ilk örneği, Fâtih Camii'nin ve Ali b. Yahyâ es-Sûfî ketebe Bâb-ı Hümayun'un kitâbeleridir. Diğer başarılı yazılar ise Şeyh Hamdullah Efendi'nin eseri olan Beyazıt Camii'nin kitâbesiyle Yâkût el-Müstasîmî ekolünün temsilcisi Ahmed Karahisârî'nin talebesi Hasan Çelebi tarafından yazılan, inşası 964'te (1557) tamamlanan Süleymaniye Camii'nin kitâbesidir. Edirne'de Selimiye Camii ile İstanbul'da Sultan Ahmed Camii'nin kitâbelerinde dikey harflerin birbiri peşi sıra, aralıklı, sık ve birbirine paralel olarak dizilişi, Selçuklu devri celi sülüsü tesirinin az da olsa devam ettiğini gösterir. Ancak 1049'da (1639) yapılan Bağdat Köşkü'nün kitâ-

besinde Selçuklu etkisi kaybolmaya başlamıştır. 1074'te (1663) tamamlanan İstanbul Yeni Vâlide Camii'nin yazılarında ise artık Selçuklu üslubuna rastlanmaz. Camiye bitişik Hünkâr Kasrı'nın kitâbelerindeki yumuşaklık ve zarafet Osmanlı celi sülüsünün hâkim unsurlarından biridir. Şair Âsım tarafından söylenen kasra ait yirmi dört beyitlik methiyeyi taşıyan kitâbe çini üzerine olağan üstü güzelliikle istif edilmiştir. Tarihî bir sıra içinde Üsküdar Yeni Vâlide Camii (1122/1710), Şehzadebaşı'nda Damad İbrâhim Paşa Dârülhadisî, I. Mahmud'un Tophane'de yaptırdığı Tophane Çeşmesi (1145/1732), Beşir Ağa adlı hattatın İstanbul ve Bursa'daki eserleriyle İstanbul Defterdar'da İsmâil Zühdü'nün yazdığı Şah Sultan Türbesi (1215/1800) kitâbelerinde yazının geçirdiği gelişme yanında kitâbelerin de yüksek bir estetik değer taşıdığını göstermektedir. Nusretiye Camii kuşak yazıları ve Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki celi sülüs yazılarında Mustafa Râkım Efendi ile yeni bir devir açılır. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin Hırka-i Şerif Camii kitâbe yazıları daha sonra gelen hattatlara örnek olmuştur. Sâmi Efendi ketebe Eminönü Yeni Vâlide Çeşmesi ve Sebili'nin celi sülüs kitâbeleriyle Hamit Aytaç'ın Şişli Camii celi sülüs kitâbeleri de İstanbul'un sanat değeri taşıyan kitâbelerindendir.

V. (XI.) yüzyılın başlarında İran'da doğmaya başlayan ta'likin okunaklı bir şekle dönmesi sonucunda VII. (XIII.) yüzyılda görülmeye başlanan nesta'lik XVII. asrın başlarında yine burada estetik ölçüler kazandı. Gittikçe yayılarak bütün Arap ülkeleriyle Afganistan, Orta Asya ve müslüman Hint'te kullanılmakla beraber kitâbelerde genellikle celi sülüs yazı görülmektedir. Ayrıca nesta'liğin celi şekli İran dahil diğer ülkelerde pek güzel yazılamasına karşılık Türkiye'de estetik bir ölçü kazanmıştır. Bugün İran'da celi nesta'liğin dikey harfleri haddinden fazla geniştir ve harflerin hemen hepsinde küt bir görünüm bulunduğu kitâbeler de gerekli estetiği ifade etmekten uzak kalmıştır.

Anadolu'ya Fâtih Sultan Mehmed zamanında gelen nesta'lik, XIX. yüzyılın başına kadar İran nesta'liki üslubunda devam ettikten sonra değişikliğe uğrayarak ortaya bir Türk üslubu çıkmıştır. Celi nesta'liğin ilk defa hangi yapının kitâbesinde kullanıldığı bilinmemektedir. Bu üsluptaki en eski kitâbelerden biri, Edirne'de 838 (1434) tarihli Dârülhadis Camii kitâ-

Sâmi Efendi'nin sülüs hattıyla yazdığı Eminönü Yeni Vâlide Çeşmesi ve Sebili kitâbesinin tarih beyti

besiyle Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun tarafından yine Edirne'de 860'ta (1456) inşa ettirilen Selçuk Hatun Camii'nin üç satırlık Arapça kitâbesidir. Ayrıca İstanbul Draman'daki Tercüman Yûnus Bey Camii'nin avlu kapısı üstündeki 948 (1541) tarihli, III. Murad devrinde Konya'da Mevlânâ Dergâhı'nın kapısı üstüne konan Türkçe ve üç beyitlik 992 (1584) tarihli kitâbeler de bilinen en eski nesta'lik kitâbelerdendir. Fâtih zamanında yapılan Çinili Köşk'ün içindeki çeşmenin 999 (1590-91) tarihini taşıyan nesta'lik kitâbesinde nisbeten dikkate değer bir gelişme sezilir.

Nesta'liğin gelişmesine ışık tutacak, sanat değeri olan ilk örnekler ancak XVIII. yüzyılda rastlanmaktadır. İstanbul'da Şehzadebaşı'nda Lâle Devri'nde yapılmış olan 1132 (1720) tarihli Damad İbrâhîm Paşa Sebili ve Çeşmesi'nin üstündeki kitâbeler her bakımdan İran nesta'lik ekolünün başarılı örneklerindendir. Bugünkü bilgilere göre ilk imzalı kitâbe de bu olmalıdır. Üsküdar'da Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nin kapısı üstünde Yesârî Mehmed Es'ad'ın 1196 (1782) tarihli kitâbesi, sonradan oğlu Yesârîzâde Mustafa İz-zet tarafından kaideleri konacak olan Türk nesta'likini müjdelemektedir. Bu kitâbe, İran ve Türk üslûplarının ilk karışımı gibi görünürse de daha ziyade Türk

üslûbuna yakındır. XIX. yüzyılın başından itibaren Cumhuriyet'e varan dönem içinde yazılmış olan kitâbelerde Türk üslûbu hâkim olmuştur. Bu dönemdeki her nesta'lik kitâbe meşhur bir sanatkarın elinden çıkmamış olsa bile tecrübeli gözler bu kitâbeleri güzellik ve üslûp bakımından ayırt edebilir.

Türk hattatlarının icadı olan, XVIII. yüzyılda Lâle Devri'nde divanî kaidelerinin kırılarak açık bir şekilde yazılması ile ortaya çıkmaya başlayan ve halen Arap ülkelerinde kullanılmakta olan rik'a hattına kitâbelerde çok az yer verilmiştir. Üsküdar'da Selmanağa mahallesinde Şeyh Camii ile karşı karşıya olan Devâtî Mustafa Efendi'nin II. Abdülhamid döneminde yenilenen türbesiyle İstanbul'da Mekteb-i Harbiyye'nin kitâbeleri rik'a ile yazılmıştır. Bu yazıyla olan mezar kitâbelerine de rastlamak mümkündür. Süleymaniye Camii'nin haziresinde böyle bir mezar taşı bulunmaktadır. Nesih yazının celsisi de pek nadir olarak kitâbelerde yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Cl. Huart, *Epigraphie arabe de l'Asie mineure*, Paris 1895; Sadettin Nüzhet [Ergun], *Mezar Kitâbeleri*, İstanbul 1932; Abdürrahîm Şerif [Beygu], *Ahlat Kitâbeleri*, İstanbul 1932; a.mlf., *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*, İstanbul 1936; M. Cavit, *Akşehir Kitâbeleri ve Tetkikatı*, Muğla 1934; Gabriel, *Voyages*, tür.yer.; Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950; A. Grohmann, *Arabische Paläographie*, Wien 1967; Konyalı, *Karaman Tarihi*, tür.yer.; Zeki Başar, *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*, Erzurum 1973; F. Th. Dijkema, *The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne*, Leiden 1977; a.mlf. – A. Alparslan, "Kitâbât", *El²* (İng.), V, 223-225; Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1992; Halil Edhem, "Âl-i Germiyan Kitâbeleri", *TOEM*, I-II/2 (1328), s. 112-128; a.mlf., "Kitâbeler Nasıl Kayd ve Zabıt Olunmalıdır", a.e., I-II/10 (1329), s. 626-639; Ahmed Tevhid, "Bursada Umur Bey Kitâbesi", a.e., III-IV/14 (1330), s. 865-872; a.mlf., "Menteşe Oğullarından Ahmed Gazi Beyin Hayratı Kitâbeleri", a.e., III-IV/18 (1331), s. 1146-1152; Mübarek Galip, "Menteşe Oğulları Devletine Ait Bazı Kabir Taşları", *TM*, II (1928), s. 347-369; Halim Baki Kunter, "Kitâbelerimiz", *VD*, II (1942), s. 431-456; Ali Alparslan, "Mimarî Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV-V, İstanbul 1976-77, s. 1-13; J. Sourdel-Thomine, "Kitâbât", *El²* (İng.), V, 210-216; S. Ory, "Kitâbât", a.e., V, 216-218; Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı)", *DİA*, III, 276-277, 280-282.

ALİ ALPARSLAN

KİTÂBET

(bk. MÜKÂTEBE).

KİTÂBET

(الكتابة)

Sahâbe ve büyük tâbiiler zamanında hadislerin yazılmasını ifade eden terim.

Sözlükte "yazmak, yazı ile tesbit etmek" mânasında masdar olup kitâbetü'l-hadis, takyîdü'l-hadis, takyîdü'l-ilm şekillerinde de kullanılır. Hz. Peygamber'in hadisleri Kur'an-ı Kerim gibi yazdırmaması, onun kendi sözlerini hiçbir şekilde yazdırmadığı veya yazılmasına izin vermediği anlamına gelmemekte, hadislerin yazılmasını hem yasaklayan hem buna izin veren hadisler nakledilmektedir. Resûl-i Ekrem'in bazı devlet başkanlarına mektup göndererek onları İslâm'a davet etmesi, yöneticileriyle resmi yazışmalarda bulunması, Abdullah b. Amr b. Âs ve Ebû Şah gibi hadisleri yazmak isteyen sahâbîlere müsaade etmesi, son hastalığında vasiyetnâme yazdırmak istemesi ve bazı sahâbîlerin hadisleri yazdığını ifade etmesi onun hadislerin yazılmasına izin verdiğini göstermektedir. Öte yandan hadisleri yazmak isteyen sahâbîlere izin vermediği ve Kur'an dışında yazılan şeylerin imha edilmesini emrettiği bildirilmiş olup bu konudaki haberlerin bir kısmının sahih olmadığı belirlenmiş, ancak Ebû Saîd el-Hudrî'nin naklettiği, "Benden Kur'an'dan başka hiçbir şey yazmayınız. Eğer Kur'an'dan başka bir şey yazarsa onu imha etsin" meâlindeki hadisin (*Müsned*, III, 12, 21, 39, 56; Müslim, "Zühd", 72) sahih olduğu kabul edilmiştir.

İslâm âlimleri, hadislerin yazılması hususunda Hz. Peygamber'in tutumunu belirlemek için söz konusu hadisler arasındaki çelişkiyi gidermeye çalışırken farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hadislerin yazılmasını yasaklayan veya buna izin veren rivayetlerin söyleniş tarihlerini kesin olarak belirlemek mümkün değilse de İslâm'ın ilk döneminde yazı bilenlerin az olması, Resûl-i Ekrem'in Ebû Şah ile 8 (629) yılında görüşmesi, ayrıca sözü edilen vasiyetnâmeyi vefatından bir süre önce yazdırmak istemesi, hadislerin yazılmasına izin veren rivayetlerden bir kısmının İslâm'ın sonraki yıllarına ait olduğunu göstermektedir. Hadislerin yazılmasını yasaklayan rivayetin râvisi Ebû Saîd el-Hudrî'nin erken dönemlerde, buna izin veren hadisin râvisi Ebû Hüreyre'nin 7 (628) yılında ve sahâbe arasında hadis yazmasıyla tanınan Abdullah b. Amr'ın Mekke'nin fethinden önce müslüman olması da bunu teyit etmektedir. Bu durum

Kâmil Akdik
hattıyla
Sâmi Efendi'nin
İstanbul
Fâtih Camii
haziresindeki
mezar taşı
kitâbesi